पठतु संस्कृतम्

शिक्षा

अष्टम-पाठः

प्रहेलिका

अपूर्वोऽयं मया दृष्टः कान्तः कमललोचने।
शोऽन्तरं यो विजनाति स विद्वान्नात्र संशयः।।

पदविभाग:

अपूर्वः, अयम्, मया, दृष्टः, कान्तः, कमललोचने, शो, अन्तरम्, यः, विजनाति, सः, विद्वान्, न, अत्र, संशयः

अन्वय:

कमललोचने मया अयम् अपूर्वः अनन्तरं शो कान्तः दृष्टः यः विजनाति सः विद्वान् (एव) अत्र संशयः न ।

प्रहेलिका

अपूर्वोऽयं मया दृष्टः कान्तः कमललोचने।
शोऽन्तरं यो विजनाति स विद्वान्नात्र संशयः।।

सामान्यार्थः

हे कमललोचने! अपूर्वः कान्तः किञ्चित् वस्तु मया दृष्टम्। तस्य मध्ये "शो" अस्ति। तत् किम् इति जानाति सः निश्चयेन पण्डितः एव।

उत्तरम्

अ-पूर्व - अ
शो अनन्तरं - शो
क अन्तः - क

अ-शो-क = सः "अशोकः" इति वृक्षं दृष्टवान्।

भगवद्गीता - अन्वय: - 1

तान् समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान् बन्धूनवस्थितान् ।
कृपया परयाविष्ट: विषीदन्निदमब्रवीत् ॥

पदविभाग:

तान्, समीक्ष्य, सः, कौन्तेयः, सर्वान्, बन्धून्, अवस्थितान्, कृपया, परया, आविष्टः, विषीदन्, इदम्, अब्रवीत्

सन्धि:

सः + कौन्तेयः = विसर्ग-सन्धिः लोप:
परया + आविष्टः = सवर्णदीर्घ-सन्धिः
विषीदन् + इदम् = ङमुडागम-सन्धिः

भगवद्गीता - अन्वय: 1

तान् समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान् बन्धूनवस्थितान् ।
कृपया परयाविष्ट: विषीदन्निदमब्रवीत् ॥

सामान्यार्थ:

Seeing all those relatives present, that son of Kunti, filled with supreme pity, said thus with dejection.

वाक्यविश्लेषणम्

क्रियापदम्	- अब्रवीत्
प्रथमा	- कौन्तेयः, सः, आविष्टः, विषीदन्
द्वितीया	- तान्, सर्वान्, बन्धून्, अवस्थितान्, इदम्
तृतीया	- परया, कृपया
अव्ययम्	- समीक्ष्य

भगवद्गीता - अन्वय: 1

तान् समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान् बन्धूनवस्थितान् ।
कृपया परयाविष्ट: विषीदन्निदमब्रवीत् ॥

अन्वयरचना प्रतिपदार्थ: च

	अब्रवीत्	उक्तवान्
कः अब्रवीत् ?	सः कौन्तेयः	असौ अर्जुनः
कीदृशः कौन्तेयः ?	आविष्टः	पूरितः
कया आविष्ट: ?	कृपया	करुणया
कीदृश्या कृपया ?	परया	अत्यधिकया
किम् अब्रवीत् ?	इदम्	एतत्
किं कृत्वा अब्रवीत् ?	समीक्ष्य	अवलोक्य
कान् समीक्ष्य ?	तान् सर्वान् बन्धून्	निखिलान् स्वजनान्
कीदृशान् बन्धून् ?	अवस्थितान्	समुपस्थितान्
किं कुर्वन् अब्रवीत् ?	विषीदन्	दु:खितः सन्, खिद्यमानः

भगवद्गीता - अन्वय: 1

तान् समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान् बन्धूनवस्थितान् ।
कृपया परयाविष्ट: विषीदन्निदमब्रवीत् ॥

अन्वय:

सः कौन्तेयः अवस्थितान् तान् सर्वान् बन्धून् समीक्ष्य परया कृपया आविष्टः विषीदन् इदम् अब्रवीत् ।

तात्पर्यम्

असौ अर्जुनः युद्धरङ्गे समुपस्थितान् निखिलान् स्वजनान् अवलोक्य अत्यधिकया करुणया पूरितः खिद्यमानः एवम् उक्तवान् ।

भगवद्गीता - अन्वय: 1

व्याकरणांशा:

तान्	द. पु. द्वि. ब.
समीक्ष्य	अव्ययम्
सः	द. पु. प्र. ए.
कौन्तेयः	अ. पु. प्र. ए.
सर्वान्	अ. पु. द्वि. ब.
बन्धून्	उ. पु. द्वि. ब.
अवस्थितान्	अ. पु. द्वि. ब.
कृपया	आ. स्त्री तृ. ए.
परया	आ. स्त्री तृ. ए
आविष्टः	अ. पु. प्र. ए.
विषीदन्	त. पु. प्र. ए.
इदम्	म. नपुं. इदं शब्दः द्वि. ए.
अब्रवीत्	ब्रू धातुः, लङ्-लकारः प्र. ए.

भगवद्गीता - अन्वय: - 2

दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम् ।
सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ॥

पदविभाग:

दृष्ट्वा, इमम्, स्वजनम्, कृष्ण, युयुत्सुम्, समुपस्थितम्, सीदन्ति, मम, गात्राणि, मुखम्, च, परिशुष्यति

सन्धि:

दृष्ट्वा + इमम् = गुणसन्धिः

भगवद्गीता - अन्वय: 2

दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम् ।
सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ॥

सामान्यार्थ:

O Krishna! Seeing these, my own people, assembled with a desire to fight, my limbs weaken, and my mouth dries up”.

वाक्यविश्लेषणम्

क्रियापदम्	- सीदन्ति, परिशुष्यति
प्रथमा	- गात्राणि, मुखम्
सम्बोधनप्रथमा	- कृष्ण
द्वितीया	- युयुत्सुम्, समुपस्थितम्, इमम्, स्वजनम्
अव्ययम्	- दृष्ट्वा

भगवद्गीता - अन्वय: 2

दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम् ।
सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ॥

अन्वयरचना प्रतिपदार्थ: च

कानि सीदन्ति ?
कस्य गात्राणि ?
किं परिशुष्यति ?
किं कृत्वा परिशुष्यति च ?
कं दृष्ट्वा ?
कीदृशं स्वजनम् ?
पुनः कीदृशम् ?

सीदन्ति	दुर्बलाः भवन्ति
परिशुष्यति	शुष्कं भवति
गात्राणि	अङ्गानि
मम	अर्जुनस्य
मुखम्	वदनम्
दृष्ट्वा	अवलोक्य
इमं स्वजनम्	एतान् बन्धून्
समुपस्थितम्	अवस्थितम्
युयुत्सुम्	युद्धं कर्तुम् इच्छतः

भगवद्गीता - अन्वय: 2

दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम् ।
सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ॥

अन्वय:

हे कृष्ण! इमं समुपस्थितं स्वजनं युयुत्सुं दृष्ट्वा मम गात्राणि सीदन्ति मुखं परिशुष्यति च

तात्पर्यम्

"युद्धं कर्तुम् इच्छया रणरङ्गे समुपस्थितान् एतान् बन्धून् वीक्ष्य मम अङ्गानिदुर्बलाः भवन्ति, वदनं च शुष्कं भवति ।"

(इति अर्जुनः कृष्णं कथयति)।

भगवद्गीता - अन्वय: 2

व्याकरणांशा:

इमम्	म. पु. द्वि. ए.
दृष्ट्वा	अव्ययम्
स्वजनम्	अ. पु. द्वि. ए.
कृष्ण	अ. पु. स-प्र. ए.
युयुत्सुम्	उ. पु. द्वि. ए.
समुपस्थितम्	अ. पु. द्वि. ए
सीदन्ति	सद् धातुः परस्मैपदी लट्-लकार: प्र. ब.
मम	त्रिषुलिङ्गेषु समानः अस्मद् शब्दः ष. ए.
गात्राणि	अ. नपु. प्र. ब
मुखम्	अ. नपु. प्र. ए.
च	अव्ययम्
परिशुष्यति	परि उपसर्गः + शुष् धातुः, लट्-लकार: परस्मैपदी प्र. ए.

भगवद्गीता - अन्वयः - 3

निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ।
न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥

पदविभागः

निमित्तानि, च, पश्यामि, विपरीतानि, केशव, न, च, श्रेयः, अनुपश्यामि, हत्वा, स्वजनम्, आहवे

सन्धिः

श्रेयः + अनुपश्यामि = विसर्ग-सन्धिः

भगवद्गीता - अन्वय: 3

निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ।
न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥

सामान्यार्थ:

O Kesava! I see unfavourable omens. I don’t see any prosperity, having killed our own people in battle”.

वाक्यविश्लेषणम्

क्रियापदम्	- पश्यामि, अनुपश्यामि
सम्बोधनप्रथमा	- केशव
द्वितीया	- स्वजनम्, विपरीतानि, निमित्तानि, श्रेय:,
सप्तमी	- आहवे
अव्ययम्	- च, न, हत्वा

भगवद्गीता - अन्वय: 3

निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ।
न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥

अन्वयरचना प्रतिपदार्थ: च

	केशव	हे कृष्ण!
	पश्यामि	
कः पश्यामि ?	[अहम्]	अर्जुनः
कानि पश्यामि ?	निमित्तानि	शकुनानि
कीदृशानि निमित्तानि ?	विपरीतानि	प्रतिकूलानि
	न अनुपश्यामि	न अवलोकयामि
किं न अनुपश्यामि ?	श्रेयः	शुभम्
किं कृत्वा न अनुपश्यामि ?	हत्वा	मारयित्वा
कं हत्वा ?	स्वजनम्	बान्धवान्
कुत्र हत्वा ?	आहवे	युद्धे

भगवद्गीता - अन्वय: 3

निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ।
न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥

अन्वय:

केशव! [अहं] विपरीतानि निमित्तानि पश्यामि । आहवे स्वजनं हत्वा श्रेयः न अनुपश्यामि च ।

तात्पर्यम्

“हे कृष्ण! सर्वत्र प्रतिकूलानि अपशकुनानि एव दृश्यन्ते । युद्धे बान्धवान् एव मारयित्वा अस्माकं कीदृशं शुभं भविष्यति इति अहं न अवगच्छामि” [इति अर्जुनः कृष्णम् उक्तवान्] ।

भगवद्गीता - अन्वय: 3

व्याकरणांशा:

निमित्तानि	अ. नपुं. द्वि. ब.
न, च	अव्ययम्
पश्यामि	दृश् धातुः, लट्-लकार: उ. ए.
विपरीतानि	अ. नपुं. द्वि. ब.
केशव	अ. पुं. स. प्र. ए.
श्रेयः	स. पु. द्वि. ए.
अनुपश्यामि	दृश्-धातुः, अनु-उपसर्गः लट्-लकार: उ. ए.
हत्वा	अव्ययम्
स्वजनम्	अ. पु. द्वि. ए.
आहवे	अ. पु. स. ए.

कूपखानकन्यायः

यदा कश्चित् मानवः कूपं खनति तदा तस्य पाणिपादेषु सर्वत्र मृद् लिप्ता भवति। तस्य वस्त्राणि अपि नश्यन्ति। एषः मानवः मालिन्यं श्रान्तिः च अनुभवति। कूपस्य खननेन महान् श्रमः निश्चयेन ओढव्यः।

किञ्चित् कष्टम् अनुभूय महत् कार्यं मानवेन साध्यते एतस्य कार्यस्य सिद्यौ महान् श्रमः भवति। किन्तु तस्मात् कार्यात् यत् फलं प्राप्यते तेनैव सर्वः श्रमः निवार्यते। अस्मिन् अवसरे कूपखानकन्यायः प्रयुज्यते।

एषः न्यायः संस्कृत भाषा सम्भाषण-विषये अपि वक्तुं शक्यते।

आदौ वयं संस्कृतेन भाषणेन कर्तुं यदा प्रयत्नं कुर्मः तदा निश्चयेन अधिकाधिकं दोषाः भवन्ति। कालक्रमस्य परिश्रमेण अभ्यासं कुर्मः चेत् सरलेन वक्तुं शक्नुमः।। वयं संस्कृतेन वदामः चेत् पूर्वं कृताः दोषाः अपि त्यक्ताः भवन्ति।

मात्स्यन्यायः

समुद्रे भिन्नाः मत्स्याः निवसन्ति। तिमिः लघुमत्स्यः अस्ति। यः मीनः तिमिं खादति सः तिमिङ्गिल: इति उच्यते।

समुद्रे बृहन् मत्स्यः लघु मत्स्यान् खादति। इतोऽपि बृहन् मत्स्यः बृहन्तं मत्स्यं खादति।

एवं यत्र स्वबलम् आश्रित्य मानवाः अन्येषां दमनं कुर्वन्ति तत्र मात्स्यन्यायः प्रयुज्यते।